

Г. В. МЕЖЖЕРІНА

Національний авіаційний університет
м. Київ, Україна
Електронна пошта: anvame1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8900-577X>

«И ПОБЪДИ РАДИМИЧЪ ВОЛЧИИ ХВОСТЪ»: СЕМАНТИКО-МОТИВАЦІЙНА РЕКОНСТРУКЦІЯ НЕОФІЦІЙНОГО АНТРОПОНІМА. 2¹

Стаття присвячена реконструкції референтних зв'язків, денотативних і конотативних компонентів змісту, функціонального призначення, мотиваційної основи наявного в літописних статтях *984 і *1016 рр. антропоніма *Волчий Хвіст* — неофіційного імені воєводи Володимира Святого та Святополка Окаянного. Доведено, що внутрішня форма імені *Волчий Хвіст* містить алюзію на кн. Святополка, включає семи морально-етичного, соціального, релігійного характеру.

На основі зіставлення змісту літописних статей, хронології історичних подій, зображень воєводи на мініатюрах Радзивіллівського літопису реконструйовано приблизний вік воєводи, деякі риси його зовнішності, функціональне призначення пов'язаних з ним артефактів, мотиви його вчинків та риси психологічного портрета. Висловлено міркування стосовно часу походу на радимичів, участі Вовчого Хвоста в Любецькій битві, долі воєводи після *1016 р., його стосунків з Ярославом Мудрим і Святополком, причини отримання неофіційного імені *Волчий Хвіст*. Спростовано поширену думку про суто анекдотичний характер статті *984 р. в «Повісті временних літ» з кумедним персонажем на ім'я *Волчий Хвіст*. В архітектоніці оповіді про підкорення радимичів очевидна комічна конотація закриває від непосвяченого читача глибинні смислові шари. У статті *984 р. передане ставлення до воєводи з боку літописця не до, а після переходу воєводи на службу до кн. Святополка. Проаналізовано літописну оцінку дій воєводи напередодні Любецької битви. Найвірогідніше, що первинний варіант літописних статей *984 і *1016 рр. містив офіційне ім'я воєводи, яке після приходу до влади кн. Ярослава було вилучено і замінено на неофіційне *Волчий Хвіст*. Висловлено припущення щодо наявності імені *Волчий Хвіст* у Синодальному списку Новгородського першого літопису. Розглянуто рецепцію літописного образу воєводи в літописному сказанні XVI ст., літературних творах XIX ст. тощо. Обґрунтовано припущення про те, що знайдена М. І. Костомаровим пісня «Пищано, Пищанино...» була записана в поселенні недалеко від поля битви з радимичами, де з архаїчних часів панував культ вовка.

Ключові слова: Київська Русь, неофіційний антропонім, семантика, історико-культурологічний аналіз, воєвода Вовчий Хвіст.

Ревізія літописних записів. Не виключаємо, що на час написання першого варіанта статті *984 р. опис перемоги над радимичами містив офіційне ім'я воєводи кн. Володимира. Зрозуміло, що коли після смерті Святополка

¹ Початок див.: Мовознавство. 2022. № 2. С. 22–40.

(1019 р.) до влади прийшов Ярослав, було проведено ревізію літописних записів. Одним «виступом» на березі Дніпра воєвода, звичайно, не міг сподіватися повернути довіру Ярослава. Для всіх він так і залишився спільником Святополка, зрадником, «чужим». А це вагома причина для вилучення його імені з хроніки. Під час редагування опису походу на радимичів літописець, схоже, замінив справжнє ім'я воєводи на неофіційне *Волчий Хвостъ*.

У короткій статті *984 р. Лаврентіївського, Радзивілівського, Іпатіївського літописів, Новгородського першого літопису молодшого ізводу неофіційне ім'я *Волчий Хвостъ* використане чотири рази, у статті Никонівського літопису — тричі: «воєвода *Вольчий Хвостъ* <...> передь собою *Вольчьа Хвоста* <...> побѣди Радимичѣ *Вольчий Хвостъ* <...> *вольчьа хвоста* бѣгають» (*984, ПВЛ-1 : арк. 27), «воєвода *Волчий Хвостъ* <...> посла <...> *Вольчьа Хвоста* <...> *вольчьа хвоста* бѣгають» (*984, ЛНик-1, IX : 42). Вражає чотирикратне (через кожні два-шість слів) повторення прізвиська на дуже малому текстовому відрізку. Як відомо, на першому етапі редакторського скорочення будь-якого тексту вилучення подробиць приводить до лексичних повторів. Якщо семантичним центром речень, які містили важливу інформацію, було ім'я воєводи, то саме воно мало б залишитися і багаторазово повторюватися після скорочення тексту. Для створення нового стильового фону хроністу не достатньо було замінити офіційне ім'я воєводи на неофіційне, важливо було зберегти його багаторазове повторення.

Спробуємо відтворити первинний текст літописної статті *984 р., заповнивши крапками порожнини (фрагменти тексту, вилучені під час його скорочення в ході редагування) і поставивши на місці прізвиська *Вольчий Хвостъ* умовне ім'я *Іванко* як таке, що позбавлене негативних конотацій. Гіпотетично літописна стаття могла мати такий вигляд:

«Иде Володимиръ на Радимичи . бѣ оу него воєвода *Іванко* и посла и Володимиръ передь собою *Іванка* и сѣрѣте є на рѣцѣ Пищанѣ . и побѣди Радимичѣ *Іванко* тѣмь и Русь коратса Радимичемъ гл(агол)юще . Пищаньци *Іванка* бѣгають и платать дань в Руси повозъ везуть и до сего д(ь)не».

Завдяки лексичній заміні легка іронія над страхом радимичів перед воєводою поступилася місцем відкритому насміхання водночас і над переможцем (воєводою), і над переможеними (радимичами), а майже стилістично нейтральна синтагма «Пищаньци *Іванка* бѣгають» перетворилася на іронічну паремію. Оскільки «в основі сміху взагалі та іронії зокрема лежать моральна оцінка, вирок і моральна санкція за відхилення від етичної норми» [Пивоев : 91], а «суб'єкт іронії переконаний в справедливості і загальнозначущості свого уявлення про "ідеал"» [Пивоев : 92], можна констатувати, що стаття *984 р. відбиває ставлення літописця до воєводи не до, а після його переходу до Святополка.

Досліджуючи оточення князя в «Повісті временних літ», О. О. Шайкін зазначає, що в статті *984 р. акцент «припадає не на особистість воєводи, а на особливий випадок, який запам'ятовується» [Шайкін : 310]. Цілком вірогідно, що до редагування літописного тексту акцент, справді, припадав на «особливий випадок» або подію, але після редагування особа воєводи стала не менш примітною, ніж подія.

Редакторська правка торкнулася й опису битви Святополка з Ярославом, адже і в цьому випадку в літописах використане лише неофіційне ім'я воєво-

ди. Тоді як у статтях *984 р. антропонім *Волчьии Хвостъ* ужитий чотири рази (у Никонівському літописі тричі), у статтях *1016 р. — один раз. В оповіді про події *984 р. перед нами воєвода, який служив великому князю Володимирі і здобув перемогу над радимичами, в оповіді про Любецьку битву — воєвода, який служив Святополку, князю-братовбивцю, і зазнав нищівної поразки. Повтор неофіційного імені в статті *984 р. підкреслює значущість цієї постаті за часів служіння князю Володимирі; однократне використання імені воєводи в статті *1016 р. маркує падіння його авторитету. Чотириразове використання прізвища в маленькій оповіді про велику перемогу створює ефект комізму, зближує протилежні смисли, гротескно поєднує комічне і героїчне.

Дослідники апріорі виходять з того, що воєвода мав прізвисько Вовчий Хвіст ще тоді, коли служив Володимирі. Водночас конотативне забарвлення прізвища, семантика неповаги і насміхання кидають тінь на князя, якому служив воєвода, не узгоджуються зі статусом і авторитетом Володимира Великого. Оскільки завдання літописця полягало не тільки у фіксації важливої історичної події — підкорення радимичів, а й звеличенні політики київського князя, спостереження П. А. Смирнова видається абсолютно справедливим: «Зазначення того, що радимичів спонукає до втечі навіть не князь, а його воєвода, додатково відтіняє могутність київського властителя» [Смирнов : 8]. Логічніше припустити, що неофіційне ім'я *Волчьии Хвостъ* воєвода отримав через перехід під патронат Святополка.

Постпозиційний компонент *Хвостъ* за функціональними та семантичними характеристиками належить до тих інвективів-експресивів, які «використовуються не задля позначення предмета, а для вираження ставлення того, хто говорить, до об'єкта у зв'язку з ситуацією» [Мизис : 225], вказує не тільки на зневажливе ставлення суспільства до воєводи, а й на взаємовідносини воєводи з певною особою. Зазначену семантику активно виявляють східнослов'янські континуанти д.-рус. *хвостъ*. У семантичній структурі укр. *хвіст*, рос. *хвост*, білорус. *хвост* наявний емоційно-оцінний компонент «зневага», який актуалізується під час використання лексем у переносному значенні, насамперед у складі фразеологічних одиниць: укр. «Як хвостик, позаду бігає», «Хвостиком бігає», «Очепилась, як хвіст» (Номис : 157), укр. *хвіст собачий* 'той, хто нічого не важить у суспільстві' (СФУМ : 744), укр. *не хвіст собачий* 'не абищо хто-н. — про високе або невисоке становище, яке займає хтось' (СЛУМ : 1237), укр. *дівчачий хвіст* 'той, хто залицяючись до дівчат, повсюди ходить за ними' (СУМ, XI : 45), рос. *бабий, дамский хвост* 'т. с.' (ССРЛЯ, XVII : 106), рос. *хвост 'перен., розм.* про того, хто невідступно слідує за ким-небудь, входить у постійне його оточення' (ССРЛЯ, XVII : 106), білорус. *хвост* 'той, хто невідступно ходить за ким-н.' (ТСБМ, V, кн. 2 : 191), укр. *ходити (бігти, тягнутися і т. ін.) хвостом за ким* 'невідступно слідувати за ким-небудь' (СУМ, XI : 45), рос. *ходить, следовать и т. п. хвостом за кем-нибудь* 'т. с.' (ССРЛЯ, XVII : 106). Похідний іменник укр. *прихвостень* з позначкою «зневажл.» передає значення 'той, хто підлабузнюється до кого-небудь, догоджає комусь з корисливою метою; підлабузник', 'той, хто сліпо схиляється перед ким-, чим-небудь, слухняно виконує чинсь волю', 'той, хто невідступно ходить за ким-небудь' (СУМ, VIII : 79), рос. *прихвостникъ* 'настирливий проводжатий <...> догідник <...> безмовний проводжатий, для послуг', *прихвостень* 'т. с.' (Даль, III : 456). У складі досліджуваного неофіційного імені компонент *Хвостъ* вказує на те, що воєвода невідступно слідував за певною особою, виконуючи її волю і догоджаючи з корисливою метою.

Перевіримо, чи пов'язане з особою Святополка семантичне наповнення препозиційного компонента *Волчи*. У літописній повісті «О убьеньи Борисовѣ», «Читанні про Бориса і Гліба», «Сказанні про Бориса і Гліба» та пам'ятках наступних XII–XIII ст. Святополк порівнюється з Каїном, виступає як уособлення зла, ворог християнства. Квінтесенція ставлення до Святополка міститься в численних повторах формульних епітетів-ад'єктивів (д.-рус. *оканьнии, окатаньнии, оканыи, безбожьнии, беззаконьнии, гърдыи, законопрестоупьнии, зьлыи, немилосърдыи, противьнии, трьклатьи*), які виражають семантику прокляття, гріха, жорстокості, підступності, порушення Божого закону, скоєння злочинів [Межжеріна : 36–38]. Емоційне напруження в суспільстві, викликане порушенням Святополком базових християнських заповідей, було настільки сильним, що «у 1020 р. Київська Русь отримала своїх перших святих. Вбиті Святополком князі Борис та Гліб були проголошені святими чудотворцями, <...> церква канонізувала їх» [Войтович : 261].

Після 1015 р. в богослужбових та літописних текстах особу Святополка розглядають і оцінюють у взаємозв'язку з Борисом і Глібом у рамках опозиції «ягня ↔ вовк» православного дискурсу. Борис і Гліб порівнюються із заколотими жертвними ягнятами, їхні вбивці (слуги Святополка) — із лютими звірами. Маркуючи полярні значення «незлюбивість» і «жорстокість», опозиція «Борис, Гліб ↔ слуги Святополка» реалізована в протиставленні словосполучення «агн"(овца, овень, агньць) незлюбиво» і порівняльних формул «"ко сверѣпьи звѣрь», «акы звѣрьє дивии»:

«**а**ко овца незлюбиво. не помышляше ни никоже зла на брата своего» (к. XI, сп. XIV, ЧтБГ : 16); «зарѣза Глѣба вборзѣ, яко агня незлюбиво» (*1015, ЛН : арк. 78); «они же яко незлюбивые агньцы» (*1237, Китеж. : арк. 82).

«посълании отъ с(вя)топѣлка. зьлыта него слоугы. <...> сверѣпа звѣри доушо изимающе» (сп. XII, УспСкБГ : 128); «**а**ко же оубо сверѣпьи звѣриє тако всьхьтиша него» (сп. XII, УспСкБГ : 129); «злыта него слугы <...> свѣрпа звѣри д(у)шо имуцню» (к. XI, сп. XIV, СильвСкБГ : 82); «**а**ко же се сверѣпьи звѣриє нападоша» (к. XI, сп. XIV, СильвСкБГ : 83); «и се нападоша на мя акы звѣрьє дивии» (*1015, ПVL, ЛИ-3 : арк. 50 зв.); «акы звѣриє дивии <...> они же акы звѣриє дивии нападоша» (к. XI, сп. XIV, Буго-сл.ЧтБГ : 190).

Християнський семіотичний код «ягня — вовк» розгортається в дві пари взаємопов'язаних тринарних синтагм: 1. «ягня ← жертва → Борис і Гліб» і «звір ← убивця → слуга Святополка»; 2. «ягня ← жертва → Борис і Гліб» і «X ← убивця → Святополк». Концептуальні взаємозв'язки в синтагмах другої пари вказують на те, що X — це імпліцитно виражений конституент *вовк*. Релігійно-світоглядний фактор, який превалує в субстантивно-ад'єктивній концептуалізації образу Святополка в писемних пам'ятках XI–XIII ст., виявляється на різних рівнях побудови житійного, церковно-проповідницького, літописного тексту.

Зародження культурної семантики д.-рус. *вѣлкѣ* відбувалося задовго до X ст.: д.-рус. *вѣлкѣ* сягає псл. *v^hl^hкь та «іє. *vlk^hos 'вовк', що зіставляється з

коренем *цѣл- 'рвати' або цѣлк- 'тягти, волокити'; у такому випадку назва вовка первісно означала 'грабіжник' або 'той, що роздирає'» (ЕСУМ, I : 411). Як символічний образ, через який розкриваються мотиви порушення принципату влади і братовбивства, д.-рус. *вѣлкъ* формує асоціативний ряд взаємопов'язаних смислів: 'ненаситність', 'посягання на чуже', 'грабіжництво', 'порушення християнських законів і моральних норм' (СДРЯ XI–XIV, II : 160). Із семантикою ненаситності і грабіжництва пов'язаний символічний образ вовка в пам'ятках X–XIV ст.: «возвратиса . желата больша имѣнѣа . слышавше же деревлане тако впатъ идетъ . сдумавше со княземъ своимъ . Маломъ . аще са въвадитъ волкъ в овцѣ . то выносить все стадо . аще не оубьють его . тако и се аще не оубьемъ его . то все ны погубить» (*945, ПВЛ-1 : арк. 14 зв.) (ідеться про кн. Ігоря, який, зібравши *945 р. данину в древлянських землях, несподівано вирішив повернути назад і повторити збір данини); «w(т) волка расхищени» (XIII ст.) (СДРЯ XI–XIV, II : 160), «грабиши же аки волкъ» (XIV ст.) (СДРЯ XI–XIV, II : 160).

Алегоричний образ вовка сягає євангельської притчі про доброго пастиря, а семантична структура д.-рус. *вѣлкъ* відповідно включає значення 'противник християнського вчення', 'лжепророк', 'еретик'. Виступаючи в переносному значенні, д.-рус. *вѣлкъ* використовувалося на позначення лжепророків і еретиків: «будеть ѿлучень ѿ ц(е)ркве . донде са испр(а)вать ти бо суть волци а не овца» (*898, ПВЛ-1 : арк. 9 зв.), «Арии... съсоудъ бѣ сотонинѣ и волкъ» (СДРЯ XI–XIV, II : 160). Вовком називали ворога церкви — диявола: «не может бо пастухъ оутѣшати(с), вида овци ѿ волка расхищени, <...> аще коему васъ оудѣеть злы(и) волкъ-дьяволъ» (XIII, сп. XIV, Поуч. Серап.-1 : 13). У пам'ятках XIII ст. трапляються словосполучення *мыслньми волкъ*, *разоумньми волкъ* зі значенням 'противник християнського вчення, еретик': «мысленьхъ волковъ нашествие, богоборныхъ еретикъ» (СлРЯ XI–XVII, II : 314), «пастырю <...> съблюды стадо отъ вѣлка разумнаго» (СлРЯ XI–XVII, II : 314). Переносне значення д.-рус. *вѣлкъ* зберігають композити *вѣлкоградьци* (множ.), *вѣлкомыслньми*, *волкохищньми* (*вѣлкохищньми*), *волкохищникъ*. Д.-рус. *вѣлкоградьци* засвідчене зі значенням 'прихильники однієї з релігій', д.-рус. *вѣлкомыслньми* — зі значенням 'якого подумки уявляють вовком (про диявола)', ст.-рос. *волкохищньми* — зі значенням 'хижий як вовк (про ворога церкви)', ст.-рос. *волкохищникъ* — зі значенням 'той, хто хижий як вовк (про ворога церкви, еретика)': «вѣровахоу <...> волкоградци въ волкъ» (СДРЯ XI–XIV, II : 160), «лукавыми звѣрии волкомысленьми» (СДРЯ XI–XIV, II : 160), «Сидора вѣлкохищнаго ересь» (XV ст.) (СлРЯ XI–XVII, II : 314–315), «волкохищника Никона» (XVII ст.) (СлРЯ XI–XVII, II : 314).

Прагнучи виразити негативне ставлення до Святополка, представники світської і духовної влади, які добре знали євангельські притчі, могли за співзвуччям почати називати Свято-п-олка *Свято-в-олком*. Поява літери **в** кардинально змінювала значення імені, переводила його в розряд не просто інвективних, а таких, що сповнені імпліцитно вираженого релігійно-морального смислу. Через неможливість семантичного поєднання основ *свато-* і *-вѣлкъ* антропонім *Сватоволкъ*, мабуть, швидко перетворився на ім'я *Вѣлкъ*. Семантично ємне нове ім'я містило алюзію на Святополка, і це добре видно під час зіставлення характерологічних ознак, що входять до сигніфіката д.-рус. *вѣлкъ* (назва тварини і антропонім) і сигніфіката антропоніма *Сватополкъ*:

вълкъ (тварина), (антропонім)	Вълкъ	Святополкъ
‘забирає чуже’		‘порушив принцип столонаслідування’
‘ненаситний’		‘привласнив усю владу’
‘убиває’		‘зчинив братовбивство’
‘жорстокий’		‘невиправдано жорстокий’
‘противник християнського вчення’, ‘лжепророк’, ‘єретик’ (перен.)		‘порушив Божий закон, норми християнської моралі’
‘хитрий’, ‘лицемірний’, ‘під- ступний’ (перен.).		‘хитрий’, ‘лицемірний’, ‘підступний’, ‘віроломний’.

Утворений від апелятива *вълкъ* компонент *Волчи* неофіційного імені воєводи увібрав у себе прямі смисли первинного апелятива і семантичні асоціації алегоричного образу². Як бачимо, неофіційне ім'я *Волчи Хвостъ* буквально означає ‘той, хто невідступно слідує за Святополком, виконуючи його волю і догоджаючи з корисливою метою’, а емоційно-експресивний відтінок зневажливості переводить антропонім у розряд інвективів. Чотириразове використання прізвиська воєводи в статті *984 р. акцентує увагу на прихованому (далеко не комічному) смислі неофіційного імені *Волчи Хвостъ*, яке містить інформацію не тільки про воєводу, а й про Святополка. Внутрішня форма антропоніма *Волчи Хвостъ* була, очевидно, добре зрозуміла тим представникам світської і духовної влади, які мали доступ до літопису.

У другій половині XIX ст. серед істориків, літературознавців, письменників поживався інтерес до воєводи Вовчий Хвіст. У праці «Предания первоначальной русской летописи» М. І. Костомаров наводить рядки української весняної пісні, асоціативно пов'язаної з подіями *984 р.: «Стосовно оповіді про втихомирнення радимичів ми маємо дивний збіг. <...> Ми чули одну малоруську весняну пісню такого роду:

Пишано, Пишанино,
По березі ходило;...
Ишовъ вовкъ мимо дівокъ,
Усімъ дівкамъ шапку знявъ,
А парубкамъ хвіст піднявъ.

Що таке “Пишано, Пишанино” — незрозуміло, та й ті, хто співав, могли тільки сказати, що так співається і більш нічого» [Исторические монографии... : 134]. Намагаючись розгадати, з чим пов'язаний «дивний збіг малоруської обрядової пісні (записаної в Старобільському повіті) і розповіді старого київського літописця про події, які відбулися в X столітті в землях

² Інтерпретація образу Святополка в сучасній поезії свідчить про збереження асоціативного зв'язку «Святополк — волк»: «Приёмный сын, я вырос волком (Махнули на меня рукой!) И Окаянный Святополком Остался в памяти людской... <...> Я, Окаянный Святополк, Бежал к полякам, печенегам, Склонял и чехов я к набегам, Пока не умер, словно волк...» (Есаулков); «Рыскал, как голодный волк, Окаянный Святополк. Жадный, злобный ненавистник, Братьям яростный завистник» (Попкова); «Окаянный над речкой Альтою В бой последний повел орду. Но повержен в прах лютый полк его, И норманн, усталый слегка, Волчью голову Святополкову Лихо вытряхнул из мешка» (Дмитрук).

близько берегів Сожу» [там само : 135], М. І. Костомаров відкидав думку про те, що в українських землях ХІХ ст. могли пам'ятати про подію локального значення, яка сталася на берегах білоруської річки: «Припускати, що в народній пісні залишилася згадка про ту подію, яку подає літопис, було б зовсім недоречно, тому що залишитися такій надто віддаленій і притому надто місцевій події в пам'яті народу, до того ж в краях, віддалених від сцени самої події, — рішуча неможливість» [там само : 134–135].

У дослідженні М. І. Костомарова зазначено, що пісня була записана в Старобільському повіті, але не уточнено, в якому селі і ким саме. Немає такої інформації і в розлогій «Автобіографії» М. І. Костомарова³. Ураховуючи, що Старобільський повіт (а разом з ним і слобода Стара Біла) розташовувався в Харківській губернії, на відстані понад 600 км від місця радимицької битви, важко віднайти шлях, яким відомості про битву 984 р. туди потрапили. Водночас варто звернути увагу на те, що поблизу Гомеля є давнє поселення Стара Беліца (білорус. Старая Беліца). Як зазначив О. А. Макушников, «Гомій ХІ століття був адміністративно-політичним, економічним і воєнним центром великої округи-волості, населеної радимичами. <...> Найбільші поселення розташовувалися біля сіл Шерстин, Юрковичі, Хальч, Старі Громіки в сьогоднішньому Ветківському, Дем'янки і Гордуни в Добруському, Марковичі, Глибоцьке, Стара Беліца — у Гомельському районах» [Макушников : 43]. Село Стара Беліца розташоване на північний захід від Гомеля; «курганний могильник, який був біля поселення, свідчить про заселення тієї місцевості з найдавніших часів. За писемними пам'ятками, відома з 16 ст. як поселення Беліца» [Старая Беліца : 310–311]. З кінця ХVІІІ ст. «Беліца стала називатися Стара Беліца» [Старая Беліца : 311].

Імовірніше пісня була записана в Старій Беліці (у самому поселенні або неподалік), що в 15 км від Гомеля поблизу р. Беліці — лівої притоки р. Узи басейну Сожу і приблизно в 40 км від місця битви. Очевидно, визначена М. І. Костомаровим як малоруська, ця пісня була первісно складена в землях, де радимичі зазнали поразки, — на гомельсько-чернігівському пограниччі. Можна припустити, що М. І. Костомаров мав перед собою запис, у якому була зазначена назва *Старая Бѣлица* без додаткових географічних координат. Відсутність точних даних легко могла спричинити плутанину, унаслідок якої топонім *Старая Бѣлица* перетворився на топонім *Старобѣльскій*.

Не дивно, що в ХІХ ст. пісня «про вовка» була виявлена саме в Старій Беліці, розташованій порівняно недалеко від поля битви з радимичами. Як установив О. Ф. Рогалев «в епоху Київської Русі поблизу нинішньої Старої Беліці було одне з великих поселень краю, жителі якого годували не тільки себе і своїх хазяїв (бояр, воєвод, князів), а й певну частину населення давнього Гомія» [Рогалев 2018]. Зрозуміло, що між жителями Гомія і жителями поселення відбувався регулярний обмін товарами, велася торгівля, зав'язу-

³ Життя М. І. Костомарова тісно пов'язане зі Старобільським повітом; «батько мій <...> 1790 року вийшов у відставку й оселився в своєму маєтку острогозького повіту в слободі Юрасівці, де я народився», — писав М. І. Костомаров [Автобіографія Н. І. Костомарова : 120]. У ХІХ ст. Острогозький і Старобільський повіти входили до складу Слобідсько-Української губернії. Центр Старобільського повіту — місто «Старобільськ <...> (до 1797 — слобода Стара Біла). <...> Слободу заснували козаки Острогозького полку, які оселилися тут 1686. <...> Царським указом від 1 травня 1797 слобода перейменована на С. та перетворена на повітове місто Слобідсько-Української губернії (із 1835 — Харківська губернія)» [Вирський].

валися дружні й родинні стосунки. Саме завдяки цим обставинам розповіді про воеводу з чудернацьким іменем Вовчий Хвіст потрапили в згадані землі.

Важливо з'ясувати, як співвідноситься неофіційне іменування *Волчий Хвіст* зі змістом знайденої М. І. Костомаровим пісні. Рядки «Пищано, Пищанино, По березі ходило» є своєрідною ремінісценцією, нагадуванням про битву на річці Піщані, а жартівливий тон пісні співзвучний зі стилем літописної статті. У пісні вовк ходить берегом річки («По березі ходило»). Так само і в літописах Вовчий Хвіст з'являється лише у двох епізодах — у битві на річці Піщані (*984 р.) і на березі Дніпра (*1016 р.). Рядки «Ишовъ вовкъ мимо дѣвокъ, Усімъ дѣвкамъ шапку знявъ, А парубкамъ хвіст піднявъ», у яких вовк «ходить героєм», нагадують про тріумфальну перемогу Вовчого Хвоста над радимичами і його зухвалі вигуки напередодні Любецької битви.

М. І. Костомаров визначає пісню «Пищано, Пищанино...» як українську весняну обрядову. Перед нами одна з поширених на Поліссі жартівлива веснянка весільної тематики: «є багато веснянок і гаївок, де весільні мотиви — залицання, сватання <...> — творять головний зміст пісенних текстів», — писав Олекса Воропай [Воропай : 229]; у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях Б. Д. Грінченко зібрав «чимало веснянок, в яких звучать мотиви залицання й глузування, що надають їм жартівливого характеру» [Козар : 57]. Зміст і стилістика пісні містять асоціативні відсилання до давніх весільних пісень. Дослідник символіки тварин у слов'янській культурній традиції О. В. Гура зазначає, що у весільній обрядовості українців, білорусів, поляків вовк нерідко символізує чужинця, представника чужої родини, чоловіка, нареченого: «У вовка виявляється шлюбна символіка, різна за своєю природою. По-перше, вона пов'язана із символікою вовка як “чужого” <...> по-друге, співвіднесеність нареченого з вовком визначається чоловічою символікою вовка, яка знаходить вияв у деяких повір'ях» [Гура : 125–126]. У ХІХ ст. в косарів Польщі тримався звичай, за яким на третій день Великодніх свят «парубка, до якого приставляють “отамана” і “ксьондза”, називають “вовком” <...> В спеціальній промові <...> дають йому право танцювати з будь-якою дівчиною і — розуміється — одружитися. Зміст пісень, що їх при цьому співають парубки, в'яжуться з життям вовка в куцах і має явно сороміцький характер» [Воропай : 307–308]. Мотив одруження вовка відбитий в українському прислів'ї «Вовка треба оженити», засвідченому в Галичині (Лькевич : 14; Номис : 456) та на Поділлі (Номис : 456), у польському прислів'ї «Wilczysko się ożeniło...» [Гура : 126]. «Предки наші вірили, що душа небіжчика і навіть жива людина з тілом може перейти в дерево або птаха чи якусь іншу істоту <...> Декілька таких метаморфоз я вважаю незайвим навести тут: <...> 12. Весілля перетворюються на вовків за обмовленнями» [Етнографічні писання... : 223–224], — писав М. І. Костомаров. У Гомельській і Київській областях, Хойницькому і Чорнобильському районах «відомі українські казки про покарання вовка одруженням <...> У Поліссі вовк уві сні означає для дівчини нареченого <...> і віщує їй прихід сватів» [Гура : 126–127].

Цілком імовірно, що пісня, в якій звучить мотив одруження вовка, була написана в поселенні неподалік р. Беліці, у місцевості, де з архаїчних часів панував культ вовка. Варто взяти до уваги і той факт, що «село Беліца було засновано на землях, які спрадавна належали селу Волковичі» [Рогалев 2018]. Назва *Волковичі* утворена від імені її власника — боярина на прізвище Волк; як пише О. Ф. Рогалев, «серед гомельських бояр ХVІ ст. першим і

найіменитішим <...> був Левон Григорович Волк, який володів родовим селом Волковичі. <...> Назва Волковичі пов'язана з антропонімом *Волк*: *Волк* → *волковичи* (“піддані Вовка”) → *Волковичи* [Рогалев 2014: 1]. Не можна не погодитися з О. Ф. Рогалевим у тому, що родові прізвище боярина *Волк* і топонім *Волковичі* «потрібно розглядати у зв'язку з культом вовка, поширеним у гомельському Посожжі з глибокої давнини. Вовк був культовою твариною в населення, яке жило у Верхньому Подніпров'ї, у тому числі і в околицях Гомеля» [там само : 2].

Ім'я Вовчий Хвіст потрапило в статтю новгородського Троїцького літописця XVI ст., відому як «Сказання про Олександра Поповича»: «В лѣто 6717. <...> А на Києви князь Мъстислав, а воеводы оу него Дроздь да *Волчи Хвостъ* <...> киевский князь, собра силу тяшку, Половец, Жомоть, Ляхи, Печенизи, и сташа в Полях. И рече Дрозду: еди, испытай, есть ли князь великий на реки Почаинѣ. И он рече: не иду <...> И рече *Волчи Хвостъ*: и яз ихав испытаю. И пригна к рѣцѣ Почаинѣ, воскликне ратным гласом: черлен щит, ѣду сим <...> И Александръ вырази воеводу из сѣдла и ступи ему на горло» (ДобрАлПопович : 341). «Сказання» має фольклорні витоки, «перед нами відображення билини» [Алексеев : 149]. Вовчий Хвіст є воеводою київського князя, бере участь у битві на березі річки, виявляє рішучість і хоробрість. С. В. Алексеев звертає увагу на те, що в новгородській легенді Вовчий Хвіст виступає в тій самій ролі, що й в описі Любецької битви — «як нерозумний хвалько, який дражнив новгородців перед Любецькою битвою 1016 р.» [Алексеев : 149]. У «Повісті временних літ» Вовчий Хвіст бере участь у битві на річці Піщані («на рѣцѣ Пищанѣ»), у «Сказанні» — міряється силами з князем на річці Почайні («к рѣцѣ Почаинѣ»). Фонетична близькість назв Піщана і Почайна свідчить про те, що за декілька століть в усному переказі річка Піщана поступово перетворилася на річку Почайну. Незважаючи на компілятивний характер, хронологічні, географічні зсуви, наявність фантастичного елемента, «Сказання» зберігає відгомони реальних історичних подій.

Події 984 р. лягли в основу повісті письменника, етнографа, автора праць з історії Києва М. М. Сементовського (Сементовського-Курилла) «Воевода Вовчий Хвіст» («Воевода Волчій Хвостъ, повѣсть красная временъ великихъ князей Святослава и сына его Володимира»), яка протягом 1864–1865 рр. окремими частинами виходила в історико-літературному журналі «Вѣстникъ Западной Россіи». М. М. Сементовський звеличує воеводу як билинного героя-богатира, зворушливо підкреслює міцну дружбу воеводи і кн. Володимира: «Горькіє чувства сильно волновали широкую, богатырскую грудь славного воеводы, Волчаго Хвоста» (Семент., кн. 5 : 6), «“Прощай, прощай, дорогой мой воевода! Я поспѣшу во слѣдъ за тобою съ моею дружиною”. Слезы навернулись на глазахъ великаго князя и воеводы, который, поклонясь къ ногамъ великаго князя, поцѣловаль его руку» (Семент., кн. 7 : 319).

Через дванадцять років після виходу повісті М. М. Сементовського поет, перекладач, драматург, автор історичних повістей і романів І. К. Кондратьєв написав драму-билину «Воевода Вовчий Хвіст» (Кондр.) у п'яти діях, епіграф якої — «Пищанцы отъ Волчьяго Хвоста бѣгають. *Древняя поговорка*» (курсив І. К. Кондратьєва. — *Г. М.*) — вказує на літописне джерело історичних відомостей. Цензура дала дозвіл на театральну постановку.

З іменем Вовчий Хвіст пов'язаний артефакт, знайдений та описаний у XIX ст. О. М. Дондуковим-Корсаковим. Князь звернув увагу на те, що серед

каміння, яке 1873 р. привезли з села Пневища для будівництва церкви в Могилевській губернії, є «один камінь з якимись вибитими на ньому знаками, з двох боків» [Дондуков-Корсаков : 35]. Гадаючи, що Пневище було недалеко від місця битви з радимичами⁴, О. М. Дондуков-Корсаков запропонував свій варіант розвитку подій: «Буде нам дозволено вважати, що в селі Пневищі був колись курган, складений з каміння, на верхівці якого був камінь з рунічним написом і що курган цей був споруджений одним з тих воєвод великого князя Володимира І, який мав іменування Вовчий Хвіст, 984 року за Р. Х.» [Дондуков-Корсаков : 45]. У серпні 1874 р. під час пожежі камінь «згорів», а таємницю знахідки О. М. Дондукова-Корсакова досі не розкрито⁵.

Отже, неофіційний антропонім *Волчий Хвіст* наявний у статті *984 р. Лаврентіївського, Радзивіллівського, Іпатіївського, Новгородського, Никонівського, Тверського літописів, «Временника Софійського» та в статті *1016 р. Новгородського, Никонівського, Тверського літописів, «Временника Софійського». Внутрішня форма компонента *Волчий* містить семи релігійного, соціального та морально-етичного характеру, виявляє зв'язок з алегоричним образом вовка в євангельській притчі про доброго пастиря та викликає алузію на кн. Святополка (Святополка Окаянного). Неофіційне ім'я *Волчий Хвіст* означає 'той, хто невідступно слідує за кн. Святополком, виконуючи його волю і догоджаючи з корисливою метою'. Воєвода кн. Володимира (Володимира Святого) отримав ім'я *Волчий Хвіст* у зв'язку з переходом під патронат кн. Святополка (Святополка Окаянного).

На основі зіставлення змісту літописних статей, хронології історичних подій, зображення воєводи на мініатюрах Радзивіллівського літопису можна говорити про те, що воєвода мав кругле обличчя, прямий ніс, негусту бороду, злегка кучеряве світле волосся майже до плечей, був шульгою. Воєвода виступив у похід проти радимичів з мечем, що мав на вершя у формі півсфери і належав до іншого типу, ніж меч радимичів. Зображення Вовчого Хвоста на мініатюрах не відрізняється від канонічного зображення князів. Шапка на голові воєводи — провізантійський головний убір, атрибут влади. Відсутність шолома і кольчуги відповідає канону зображення князя (воєводи) під час походу. Похід на радимичів відбувся між квітнем і вереснем 984 р. Сигніфікат імені *Волчий Хвіст* містить денотативні ознаки: 'народився між 956–966 рр.', 'користувався повною довірою кн. Володимира', 'переміг радимичів іще до прибуття кн. Володимира на поле бою', 'потрапив на службу до кн. Святополка за порядком спадкоємності боярської служби, але не став його союзником', 'зберігав вірність пам'яті Бориса і Гліба', 'не зміг повернути довіру кн. Ярослава', 'напередодні Любецької битви перебував на березі Дніпра як воєвода Святополка', 'не брав участі в Любецькій битві', 'імовірно, що наприкінці осені усамітнився в монастирі'.

Найвірогідніше, що первісний варіант літописних статей *984 і *1016 рр. містив офіційне ім'я воєводи, яке після приходу до влади кн. Ярослава (Ярослава Мудрого) було вилучено і замінено на неофіційне *Волчий Хвіст*.

⁴ «Річку Піщану ми не віднайшли на карті, що ж стосується річки Сожу, то вона тече дуже недалеко від села Пневище, приблизно верстах в десяти або п'ятнадцяти <...> Воєвода Вовчий Хвіст переміг Радимичів на річці Піщаній» [Дондуков-Корсаков : 42].

⁵ Як зазначає С. Ф. Жижиян, тлумачення написів на «пневищівському камені», запропоновані дослідниками, «різноманітні, а часом і досить фантастичні» [Жижиян : 312].

У літописній статті *984 р. виражене ставлення до воєводи з боку літописця (і світської та духовної верхівки) не до, а після переходу воєводи до кн. Святополка. Вираз «Пищаньци волчьѣ хвоста бѣгають», який нагадує приказку, утворився під час редагування літописного тексту внаслідок заміни офіційного імені воєводи на неофіційне. Дії воєводи напередодні Любецької битви були по-різному оцінені лаврентіївським, новгородським і тверським літописцями.

Рецепція літописного образу воєводи відбилася в «Сказанні про Олександра Поповича» (XVI ст.), пісні «Пищано, Пищанино...», повісті М. М. Сементовського «Воєвода Вовчий Хвіст» (1864–1865 рр.), драмі-білині І. К. Кондратьєва «Воєвода Вовчий Хвіст» (1876 р.), версії князя О. М. Дондукова-Корсакова щодо походження привезеного із села Пневища каменя з рунічним написом. Виявлена М. І. Костомаровим пісня «Пищано, Пищанино...» була первісно складена в землях, де радимичі зазнали поразки, — на гомельсько-чернігівському пограниччі. Імовірніше пісня була записана не в слободі Стара Біла Слобідсько-Української (потім Харківської) губернії, а в поселенні Стара Беліца, недалеко від поля битви з радимичами, у місцевості, де з архаїчних часів панував культ вовка.

На рівні припущення з високою часткою вірогідності залишається висновок про те, що в Синодальному списку Новгородського першого літопису ім'я Вовчий Хвіст було в кінці втраченого 16-го зошита. Також цілком імовірно, що М. Стрийковський, включаючи в «Хроніку» відомості про Вовчого Хвоста, орієнтувався не тільки на Новгородський літопис, а й на список Тверського літопису 1534 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Автобіографія Н. И. Костомарова / под ред. В. Котельникова. Москва : Задруга, 1922. С. 117–440.
- Алексеев С. В. Летопись и былина: как Александр Попович стал Алешей. *Знание. Понимание. Умение*. 2020. № 2. С. 146–151. URL: <https://cyberleninka.ru/article> (дата звернення: 01.07.2021).
- Вирський Д. С. Старобільськ. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 814–815.
- Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. 784 с.
- Воропай О. Звичаї нашого народу : Етногр. нарис. Мюнхен : Українське вид-во, 1958. 309 с.
- Гура А. В. Символика животных в славянской культурной традиции. Москва : Индрик, 1997. 912 с.
- Дондуков-Корсаков А. М. Древний памятник «Волчьего Хвоста» в стране Радимичей. *Полоцко-Витебская старина*. Витебск, 1916. Вып. 3. С. 35–45.
- Етнографічні писання Костомарова, збір. заходом Академ. комісії укр. історіографії / за ред. М. Грушевського; Іст. секція Всеукр. акад. наук. [Київ] : Держ. вид-во України, 1930. 352 с. (Зап. б. Укр. наук. т-ва в Києві; т. 35).
- Жижиян С. Ф. Сведения о культовых каменных изваяниях на страницах Полоцко-Витебской старины. *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў* : Электрон. зб. навук. арт. IV міжнар. навук. канф. да 50-годдзя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Полацк, 19–20 крас. 2018 г. / пад агул. рэд. А. І. Корсак. Наваполацк, 2018. С. 310–316. URL: http://elib.psu.by/bitstream/Жижиян_с310-316 (дата звернення: 22.06.2021).

- Исторические монографии и исследования Николая Костомарова : в 15 т. Санкт-Петербург ; Москва : Изд. книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1881. Т. 13. 517 с.
- Козар Л. Весняна обрядовість у виданні Б. Грінченка «Этнографические материалы, собр. в Черниговской и соседних с ней губерниях»: дохристиянські вірування і сучасний контекст. *Міфологія і фольклор*. 2012. № 1. С. 44–59.
- Макушников О. А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк. Гомель : Республ. унитар. предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. 244 с.
- Межжеріна Г. В. Князі Борис, Гліб та їхні супротивники в оцінці літописців XI–XIII ст. (субстантивно-ад’єктивний дискурс). *Мовознавство*. 2013. № 4. С. 27–43.
- Мизис И. Ю. Денотативный и коннотативный компоненты в семантике инвективных слов. *Вестн. Тамбов. ун-та*. 2009. Вып. 9. С. 223–227.
- Пивоев В. М. Ирония как феномен культуры. Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2000. 106 с.
- Рогалев А.Ф. Гомель: страницы древней истории, формирование улиц, местные тайны и загадки. Гомель : Барк, 2014. URL: <https://drive.google.com/file/d/1D-WiuujGCZc8JlyPo634eK7zgXKiDtqw/view> (дата звернення: 08.04.2022).
- Рогалев А.Ф. Гомельская старина. События, факты, исторические топонимы, первые фамилии. Гомель : Барк, 2018. URL: <https://drive.google.com/file/d/1yauyJZlz7pv9iO42fuBn32Pj9WFE0hQU/view> (дата звернення: 08.04.2022).
- Смирнов П. А. Изображение походов князя Владимира Святославича 981–985 гг. в «Повести временных лет». *Литература Древней Руси и Нового времени : сб. материалов IX Всерос. науч.-практ. конф. «Древнерусская литература и литература Нового времени», посв. памяти проф. Николая Ивановича Прокофьева (Москва, 30–31 января 2017 г.)*. Москва : Моск. пед. гос. ун-т, 2017. С. 6–12. URL: <https://play.google.com/books/reader?id=625yDwAAQBAJ&pg=GBS.PA1&hl=a> (дата звернення: 11.05.2021).
- Старая Беліца. *Гарады і вёскі Беларусі* : Энциклапедыя. Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 2004. Т. 1. Кн. 1. С. 310–312.
- Шайкин А. А. Окружение князя в «Повести временных лет». *Труды Отдела древнерусской литературы*. Санкт-Петербург : Наука, 2009. Т. 60. С. 281–310.

ДЖЕРЕЛА

Бугосл.ЧтБГ	Читання про свв. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора. <i>Зб. іст.-філол. відділу ВУАН</i> . Київ, 1928. Зб. 77. Т. 1. С. 179–206.
Даль	Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. Т. 3. 555 с.
Дмитрук	Дмитрук А. «Князь Ярослав Владимирович. Около 1054 года». URL: https://www.detstih.ru/blog/stihi-pro-yaroslava-mudrogo (дата звернення: 19.07.2021).
ДобрАлПопович	Летописные известия о богатырях Добрыне и Александре Поповиче. <i>Добрыня Никитич и Алеша Попович</i> . Москва : Наука, 1974. С. 336–342.
Есаулков	Есаулков И. Святополк Окаянный. URL: https://www.detstih.ru > blog > stihi-pro-svyatopolk-vladimirovi... (дата звернення: 14.07.2021).
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови : в 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 1. 631 с.
Ількевич	Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем.

- Відень : Напечатано черенками О. О. Мехитаристів, 1841. VI с., 124 с.
- Китеж. Книга глаголемая летописец. Писан в лето 6646 сентября в 5 день. *Комарович В. Л. Китежская легенда. Опыт изучения местных легенд.* Москва ; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1936. С. 158–173.
- Кондр. Кондратьев И. К. Воевода Волчий Хвост. Драма-былина из времен Володимира Красное-Солнышко, князя Стольно-Киевского. Москва : Типография А. Торлецкого⁶ и М. Терехова, 1876. 63 с.
- ЛН Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Москва ; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. С. 101–427.
- ЛНик-1 Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью. *Полное собрание русских летописей.* Москва : «Языки русской культуры», 2000. Т. 9. 288 с.
- Номис Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
- ПВЛ-1 Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. *Полное собрание русских летописей.* Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 1–286.
- ПВЛ, ЛИ-3 Повесть временных лет по Ипатьевскому списку. *Полное собрание русских летописей.* Москва : «Языки русской культуры», 1998. Т. 2. С. 1–284.
- Попкова Попкова Л. Святополк Окаянный. URL: stih1.ru > 2015/07/01 (дата звернення: 14.07.2021).
- Поуч. Серап.-1 **Поуч(н)є прп(д)внго Серапишна.** *Зап. историко-филол. фак-та Императ. С.-Петербур. ун-та.* Санкт-Петербург : Тип. Императ. Акад. наук, 1888. Ч. 17. С. 11–13.
- СДРЯ XI–XIV Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва : Рус. яз., 1989. Т. 2. 494 с.
- Семент. Сементовский Н. М. Воевода Волчий Хвостъ. *Вестн. Запад. России. Историко-лит. журн., издаваемый К. Говорскимъ.* Вильна : В типографии Р. М. Ромма, 1965. Т. 2. Кн. 5. С. 1–18; Кн. 7. С. 315–329.
- СильвСкБГ Анонимное Сказаніе о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Сильвестровской и Минейной редакціяхъ. *Зб. іст.-філол. відділу ВУАН.* Київ, 1928. 36. 77. Т. 1. С. 72–93.
- СлРЯ XI–XVII Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1975. Вып. 2. 319 с.
- СЛУМ Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с.
- ССРЛЯ Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. Москва ; Ленинград : Наука, 1965. Т. 17. IV с., 2126 стлб.
- СУМ Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 8. 927 с.; 1980. Т. 11. 699 с.

⁶ На обкладинці замість А. Торлецаго помилково надруковано А. Торлецаго. Мається на увазі друкарня О. О. Торлецького і М. Г. Терехова в Москві, у буд. Торлецької.

СФУМ	Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наук. думка, 2003. 1098 с.
ТСБМ	Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Мінск : Вид-во «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1984. Т. 5. Кн. 2. 608 с.
УспСкБГ	Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Успенской редакціи. <i>Зб. іст.-філол. відділу ВУАН</i> . Київ, 1928. 36. 77. Т. 1. С. 115–137.
ЧтБГ	Чтение о Борисе и Глебе, написанное Нестором в к. XI в., по сп. «Сильвестровского сборника» XIV в. <i>Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе</i> . Санкт-Петербург : Тип. Императ. Акад. наук, 1860. С. 1–56.

REFERENCES

- Alekseyev S. V. (2020). Letopis' i bylina: kak Aleksandr Popovich stal Aleshey. *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, (2), 146–151. URL: <https://cyberleninka.ru/article> (last accessed: 24.07.2021). [In Russian].
- Avtobiografiya N. I. Kostomarov. (1922). / V. Kotel'nikov (Red). Moscow: Zadruga, 117–440. [In Russian].
- Gura A. V. (1997). Simvolika zhivotnykh v slavyanskoj kulturnoj traditsii. Moscow: Indrik. [In Russian].
- Dondukov-Korsakov A. M. (1916). Drevniy pamyatnik «Volchyego Khvosta» v strane Radimichey. *Polotsko-Vitebskaya starina*, (3), 35–45. Vitebsk. [In Russian].
- Etnohrafichni (1930). Etnohrafichni pysannia Kostomarova / zibrani zakhodom Akademichnoi komisii ukrainскоi istoriohrafii; M. Hrushevskiy (Red.); Istorychna sektsiia Vseukrainskoi akademii nauk. [Kyiv]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. (Zapysky b. Ukrainskoho naukovooho tovarystva v Kyivi; vol. 35). [In Ukrainian].
- Istoricheskiye (1881). Istoricheskiye monografii i issledovaniya Nikolaya Kostomarova: in 15 vols. Sankt-Peterburg; Moscow: Izdaniye knigoprodavtsa-tipografa M. O. Volfa, (13). [In Russian].
- Kozar L. (2012). Vesniana obriadovist u vydanni B. Hrinchenka «Etnograficheskiye materialy. sobr. v Chernigovskoy i sosednikh s ney guberniyakh»: dokhrystyianski viruvannia i suchasnyi kontekst. *Mifolohiia i folklor*, (1), 44–59. [In Ukrainian].
- Makushnikov O. A. (2002). Gomel' s drevneyshikh vremen do kontsa XVIII veka. Istoriko-krayevedcheskiy ocherk. Gomel': Respublikanskoye unitarnoye predpriyatiye «Tsentr nauchno-tekhnicheskoy i delovoy informatsii». [In Russian].
- Mezhzherina H. V. (2013). Kniazi Borys, Hlib ta yikhni suprotivnyky v otsyntsi litopystsiv XI–XIII vv. (substantyvno-adiektivnyi dyskurs). *Movoznavstvo*, (4), 27–43. [In Ukrainian].
- Mizis I. Yu. (2009). Denotativnyy i konnotativnyy komponenty v semantike invektivnykh slov. *Vestnik Tambovskogo universiteta*, (9), 223–227. [In Russian].
- Pyvoev V. M. (2000). Ironiya kak fenomen kultury. Petrozavodsk: Izd-vo PetrHU, 2000. [In Russian].
- Rogalev A. F. (2014). Gomel: stranytsy drevnei istorii, formirovanie ulits, mestnie tainy i zagadky. Gomel: Bark. URL: <https://drive.google.com/file/d/1D-WiuujGCZc8JJyPo634eK7zgXKiDtqw/view> (last accessed: 08.04.2022). [In Russian].
- Rogalev A. F. (2018). Gomelskyya staryna. Sobytyia, fakty, istorycheskie toponymy, pervye famylii. Gomel: Bark. URL: <https://drive.google.com/file/d/1yayyJZlz7pv9iO42fuBn32Pj9WFE0hQU/view> (last accessed: 08.04.2022). [In Russian].
- Shaykin A. A. (2009). Okruzheniye knyazya v «Povesti vremennykh let». *Trudy Otdela*

- drevnerusskoy literature*, (60), 281–310. Sankt-Peterburg: Nauka. [In Russian].
- Smirnov P. A. (2017). Izobrazheniye pokhodov knyazya Vladimira Svyatoslavicha 981–985 gg. v «Povesti vremennykh let». *Literatura Drevney Rusi i Novogo vremeni*: Sbornik materialov IX Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Drevnerusskaya literatura i literatura Novogo vremeni». posvyashchennoy pamyati prof. Nikolaya Ivanovicha Prokofyeva (Moscow, 30–31 yanvaria 2017 g.), 6–12. Moscow: Moskovskiy pedagogicheskiy gosudarstvennyy universitet. URL: <https://play.google.com/books/reader?id=625yDwAAQBAJ&pg=GBS.PA1&hl=a> (last accessed: 11.05.2021). [In Russian].
- Staraya Belica. (2004). *Garady i vyoski Belarusi*: Encyklapedyya. Minsk: Belaruskaya encyklapedyya, (vol. 1), (kn. 1), 310–312. [In Belarussian].
- Voitovych L. V. (2006). Kniazha doba na Rusi: portrety elity. Bila Tserkva: Vydavets O. V. Pshonkivskiy. [In Ukrainian].
- Voropai O. (1958). Zvychai nashoho narodu: Etnohrafichnyi narys. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo. [In Ukrainian].
- Vyrskiy D. S. (2012). Starobilsk. Entsyklopediia istorii Ukrainy: in 10 vols. V. A. Smolyi (Chief Ed.). Kyiv: Nauk. dumka, (9), 814–815. [In Ukrainian].
- Zhizhiyan S. F. (2018). Svedeniya o kultovykh kamennykh izvayaniyakh na stranitsakh Polotsko-Vitebskoy stariny. *Belaruskae Padzvinne: vopyt, metodyka i vyniki palyavykh i mizhdyscyplinarnykh dasledavannyav: Elektron. zb. navuk. art. IV mizhnar. navuk. kanf. da 50-goddzya Polackaga dzyarzhajnaga universiteta, Polack, 19–20 kras. 2018 g.* A. I. Korsak (Red.), 310–316. Navapolack. URL: <http://elib.psu.by/bitstream> › Жижиян_с310-316. (last accessed: 22.06.2021). [In Russian].

SOURCES

- Bugosl.ChtBG Chytannia pro svv. knn. Borysa ta Hliba prepod. Nestora. (1928). *Zbirnyk istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kyiv, (zb. 77), (vol. 1), 179–206. [In Ukrainian].
- ChtBG Chteniye o Borise i Glebe, napisannoye Nestorom v k. XI v., po sp. «Silvestrovskogo sbornika» XIV v. (1860). *Sreznevskiy I. I. Skazaniya o svyatykh Borise i Glebe*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1–56. [In Russian].
- Dal’ Dal’ V. (1955). Tolkovyy slovar’ zhivogo velikoruskogo yazyka: in 4 vols. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannykh i nacional’nykh slovarej. [In Russian].
- Dmitruk Dmitruk A. «Knyaz Yaroslav Vladimirovich. Okolo 1054 goda». URL: <https://www.detstih.ru/blog/stihi-pro-yaroslava-mudrogo> (last accessed: 19.07.2021). [In Russian].
- DobrAIPopovich Letopisnyye izvestiya o bogatyryakh Dobryne i Aleksandre Popoviche. (1974). *Dobrynya Nikitich i Alesha Popovich*. Moscow: Nauka, 336–342. [In Russian].
- Esaulkov Esaulkov I. Svyatopolk Okayanniy. URL: <https://www.detstih.ru/blog/stihi-pro-svyatopolk-vladimirovi...> (last accessed: 14.07.2021). [In Russian].
- ESUM Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoï movy: in 7 vols. (1982). O. S. Melnychuk (Chief Ed.). Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
- Il’kevych Halytski pry povidky y zahadky, zibrani Hryhoriiem Il’kevychem. (1841). Viden’: Napechatano cherenkamy O. O. Mekhytarystiv. [In Ukrainian].
- Kitezh. Kniga glagolemaya letopisets. Pisan v leto 6646 sentyabrya v 5 den. (1936). *Komarovich V. L. Kitezhska legenda. Opyt izucheniya*

- mestnykh legend*. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 158–173. [In Russian].
- Kondr. Kondratyev I. K. (1876). Voyeroda Volchiiy Khvost. Drama-bylina iz vremen Volodimira Krasnoye-Solnyshko, knyazya Stolno-Kiyevskogo. Moscow: Tipografiya A. Torlet'skogo⁷ i M. Terekhova. [In Russian].
- LN Novgorodskaya pervaya letopis' mladshogo izvoda. Po Komissionnomu spisku. (1950). *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshogo izvodov*. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 101–427. [In Russian].
- LNik-1 Letopisnyy sbornik, imenuyemyy Patriarshey ili Nikonovskoyu letopisyu. (2000). *Polnoye sobraniye russkikh letopisej*. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury, (9). [In Russian].
- Nomys Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe. (1993). M. Nomys (Ukladach). M. M. Paziak (Uporiad., prymit., vstupna st.). Kyiv: Lybid'. [In Ukrainian].
- Popkova Popkova L. Svyatopolk Okayanniy. URL: stih.ru > 2015/07/01 (last accessed: 14.07.2021). [In Russian].
- Pouch. Serap.-1 **Подуч(н)є прп(д)внго Бєрапишна**. (1888). *Zapiski istoriko-filologicheskogo fakulteta Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk, (P. 17), 11–13. [In Russian].
- PVL-1 Povest' vremennykh let po Lavrent'evskomu spisku. (1997). *Polnoye sobraniye russkikh letopisej*. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury, (1), 1–286. [In Russian].
- PVL, LI-3 Povest' vremennykh let po Ipat'evskomu spisku. (1998). *Polnoye sobraniye russkikh letopisej*. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury, (2), 1–284. [In Russian].
- SDRYa XI–XIV Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI–XIV vv.). Vol. 2. (1989). Moscow: Russkij yazyk — Azbukovnik. [In Russian].
- Sement. Sementovskiy N. M. (1965). Voyeroda Volchii Khvost. *Vestnik Zapadnoy Rossii. Istoriko-literaturnyy zhurnal, izdavayemyy K. Govorskim*. Vil'na: V tipografii R. M. Romma, (Vol. 2). (Kn. 5), 1–18. (Kn. 7), 315–329. [In Russian].
- SFUM Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy. Kyiv: Nauk. dumka, 2003. [In Ukrainian].
- SilvSkBG Anonimnoye Skazanie o svv. knn. Borise i Glebe v Silvestrovskoy i Mineynoy redaktsiyakh. (1928). *Zbirnyk istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kyiv, 2(zb. 77), (vol. 1), 72–93. [In Russian].
- SIRYa XI–XVII Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. Moscow: Nauka. (1975), (2). [In Russian].
- SIUM Slovnyk ukrainskoi movy. (2016). V. V. Zhaivoronok (Resp. Ed.). Kyiv: Vydavnychiy Tsentr «Prosvita». [In Ukrainian].
- SSRLYa Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka: in 17 vols. Vol. 17. (1965). Moscow; Leningrad: Nauka. [In Russian].
- SUM Slovnyk ukrainskoi movy: in 11 vols. Vol. 8. (1977). Vol. 11. (1980). Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
- TSBM Tlumachalny slounik belaruskaj movy: in 5 vols. Vol. 5. Kn. 2.

⁷ *A. Torletsago* was mistakenly printed on the cover instead of *A. Torlet'skago*. This refers to the printing house of O. O. Torlet'sky and M. G. Terekhov in Moscow, in Torlet'skaya building.

(1984). Minsk: Vidavniectvo «Bel. Sav. Encyklopedyya» imya Petrusya Brovki. [In Ukrainian].
UspSkBG Anonimnoye Skazanie o svv. knn. Borise i Glebe v Uspenskoey redaktsii. (1928). *Zbirnyk istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kyiv, (zb. 77), (vol. 1), 115–137. [In Russian].

H. V. MEZHHERINA

National Aviation University

Kyiv, Ukraine

E-mail: anvame1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8900-577X>

«И ПОБѣДИ РАДИМИЧѢ ВОЛЪЧИИ ХВОСТЪ»: SEMANTIC-MOTIVATIONAL RECONSTRUCTION OF AN INFORMAL ANTHROPONYM. 2

The article is devoted to reconstruction of reference connections, denotative and connotative components of content, functional purpose, motivational basis of the anthroponym *Волчьии Хвостъ* — unofficial name of the voivode of grand dukes Volodymyr St. and Svyatopolk Okayanny. The anthroponym is available in chronicle articles *984 and *1016. It is proved that the internal form of the name *Волчьии Хвостъ* contains an allusion to the Svyatopolk, semes of moral and ethical, social, religious nature.

The comparison of the chronicle articles content, chronology of historical events, images of the voivode in miniatures of the Radziwill chronicle, made it possible to reconstruct the approximate age of the voivode, some features of his appearance, the functional purpose of the artifacts that were linked with him, the motives of his actions and features of the psychological portrait. Thoughts regarding the time of the military campaign against the Radimichi, the participation of the Wolf's Tail in the battle of Lubech, the fate of the voivode after *1016, his relationship with Yaroslav the Wise and Svyatopolk, reason for getting the unofficial name *Волчьии Хвостъ* were expressed. The widespread opinion about purely anecdotal nature of the article *984 in «The Tale of Bygone Years» with a funny character *Волчьии Хвостъ* is refuted. In architectonics of the stories about the subjugation of the Radimichi comic connotation comes to the fore closing from the uninitiated reader deep semantic layers. The article *984 expresses the the chronicler's attitude to the voivode not before, but after the voivode went to serve Svyatopolk. The chronicle assessment of the voivode's actions on the eve of the battle of Lubech is analyzed. Most likely that the original version of the chronicle articles *984 i *1016 contained the informal name of the voivode, that after coming to power Yaroslav was removed and replaced by an unofficial name *Волчьии Хвостъ*. Assumptions about the hypothetical presence of the name *Волчьии Хвостъ* in the Synodal List of the Novgorod First Chronicle are made. The reception of the chronicle image of the voivode in the chronicle legends of the XVI century, literary works of the XIX century, etc. was analyzed. The assumption, that found by M. I. Kostomarov song «Pishchano, Pishchanino...» has been written in the village near the battlefield with Radimychi, where the cult of the wolf has prevailed since archaic times, is substantiated.

Keywords: Kyiv Rus', unofficial anthroponomy, semantics, historical and cultural analysis, voivode *Волчьии Хвостъ*, Wolf's Tail.

Дата надходження до редакції — 11.04.2022

Дата затвердження редакцією — 14.04.2022